

УДК 025.2:[61+636.09](477)

Віктор Соколов,
кандидат історичних наук, доцент

Книги з медицини та ветеринарії у фондах бібліотек та в приватних книжкових зібраннях в Україні у XVIII столітті

Досліджується розповсюдження книг з медицини і ветеринарії та їхнє місце у фондах бібліотек навчальних закладів, монастирів, у приватних книжкових зібраннях в Україні у XVIII ст.

Ключові слова: бібліотеки, медицина, ветеринарія, XVIII століття, історія, книги, культура, Україна, читачі.

В історико-науковознавчих дослідженнях розвиток медичної книги вже неодноразово привертав до себе увагу фахівців. Певні питання її становлення та формування знаходили своє відображення в працях С. Громбаха, М. Лахтіна, В. Корнєєва, М. Бородія, В. Отамановського, С. Верхратського, П. Заблудовського, В. Плюща та інших. Але загальної історії її розвитку та функціонування ще немає. Зокрема, залишається недостатньо дослідженим питання розповсюдження та використання книг з медицини та ветеринарії в Україні у XVIII ст. Отже, метою пропонованої статті є дослідження сфери функціонування та специфіки розповсюдження в українському суспільстві книг з медицини та ветеринарії в XVIII ст., аналіз їхнього місця у фондах бібліотек навчальних закладів, монастирів та у приватних книжкових зібраннях.

Постановка проблеми. Формування фондів бібліотек та приватних книжкових зібрань в Україні у XVIII ст. вивчали чимало книгознавців (праці В. Аскоченського, М. Булгакова, Д. Вишневецького, П. Зленка, І. Каганова, С. Луппова, С. Маслова, В. Модзалевського, Ф. Тітова, М. Петрова, З. Хижняк, П. Хотєєва та інших). Дослідження зосереджувались, здебільшого, на книжкових зібраннях видатних діячів України, історії розвитку бібліотек провідних навчальних закладів, виявленні стародруків та визначенні їхніх власників. Така копітка і плідна робота дає змогу відтворити духовні потреби та книжкову культуру суспільства. Якщо дворянство і вище духовництво іноді мали великі бібліотеки, про які залишилися деякі відомості (бібліотеки Я. Марковича, Д. Апостола, Г. Полетики, Ф. Прокоповича, С. Яворського та інших), то про невеликі книжкові зібрання міщан, дрібних поміщиків, військових, купців, заможних козаків залишилися поодинокі відомості. Джерелознавчою базою для їхнього дослідження стали листи, щоденники, спомини, маргіналії, описи майна, реєстри чи каталоги книжкових зібрань тощо. Такі відомості дають змогу встановити коло читання книги запропонованої тематики та культурний рівень читачів. Певні відомості про розповсюдження медичної літератури знаходимо в численних енциклопедичних та бібліографічних виданнях. Деякі роботи присвячені аналізу окремих книжкових колекцій українських громадських діячів і вчених (праці С. Маслова, І. Каганова, С. Павленка, С. Пташицького, С. Голубева). Окремі дослідження характеризують книжкові інтереси цілих верств населення України. Особливо виділяються праці, присвячені вивченню фондів бібліотек козацької старшини (дослідження П. Зленка, А. Лазаревського). Питання формування фондів бібліотек навчаль-

них закладів в Україні у XVIII ст. аналізуються в роботах Я. Ісаєвича, П. Сотниченка, М. Петрова та інших, в яких є відомості щодо розповсюдження та використання книг аналізованої тематики.

З часу виникнення писемності духовне життя суспільства постійно пов'язане з книгою, яка не тільки несла певну інформацію, а й була відображенням своєї епохи. Із розвитком друкарства в Україні книга стала одним з найважливіших засобів піднесення рівня освіти, науки, культури та зміни світогляду людей. Водночас вона була одним із посередників у налагодженні контактів з європейськими народами та західноєвропейською культурою. Розповсюдження міської культури, секуляризація суспільного життя у XVIII ст. обумовлювали посилення світського елементу культури. Необхідність розширення книжкового репертуару призвела до збільшення тиражів видань, збагачення їх тематики, налагодження конструктивних зв'язків між друкарнею та різними суспільними установами: навчальними закладами, бібліотеками, церковними інституціями тощо. Книга у XVIII ст. відіграла роль важливого чинника духовного розвитку. Одним із найважливіших факторів повноцінного функціонування таких сфер, як наука, освіта, просвітництво, є видавничя та бібліотечна справа, розповсюдження та використання джерел наукової інформації. Тому окремого наукового дослідження потребують різноманітні аспекти історії наукової книги, зокрема, з медицини та ветеринарії. Іншим важливим аспектом взаємодії наукової книги з суспільством є те, що вона сприяє збагаченню духовного життя та впливає на світогляд людини, будучи одним із чинників культурно-просвітницьких рухів. Природничі, технічні та медичні науки тоді були тісно взаємопов'язані. Тому розглядати видання з медицини та ветеринарії треба у співвідношенні з технічними та природничо-науковими. Роль книги і книговидавання у формуванні духовної культури другої половини XVII та у XVIII ст. в Україні значно посилюється зі збільшенням і розповсюдженням книжкової продукції. Книги були однією з тих ланок, через які привносились нові культурні течії з країн Європи. Майже всі діячі Просвітництва відзначали важливу роль розповсюдження книг і надавали великого значення бібліотекам. Розвиток освіти та й самої науки в цей період якоюсь мірою стає залежним від кількості та рівня бібліотек.

Розвитку організації медицини та ветеринарії на Лівобережній Україні, яка входила у XVIII ст. до складу Росії,

сприяли реформи Петра I. На початку століття було видано декілька указів, що регламентували діяльність установ у сфері покращення медико-санітарного стану країни та лікувальної справи тварин. При кожній парафіяльній церкві в середині XVIII ст. існували шпиталь та школа [20, с. 63]. Госпітальні школи тоді були основними навчальними закладами з підготовки лікарів на Лівобережній Україні. У них у досліджуваний період здобули освіту лікаря майже дві тисячі осіб. Для госпітальних шкіл набирали вже освічених учнів з-поміж студентів Київської академії, Харківського, Чернігівського та Переяславського колегіумів. У другій половині XVIII ст. ці навчальні заклади стають постачальниками учительських і науково-педагогічних кадрів для російських установ. Таким шляхом пройшло багато вітчизняних лікарів, які ставали в Росії та в інших європейських країнах видатними вченими і викладачами. На Правобережній та Західній Україні стан медичної справи був дещо кращим. З XVIII ст. професія лікаря все більше приваблювала українців, які нерідко продовжували навчання і наукову діяльність у навчальних закладах країн Європи. У XVIII ст. в університетах Західної Європи захистили дисертації 62 вчених з України, ще вісім — у Росії наприкінці століття [37, с. 243]. За дослідженнями В. Плюща, українські вчені-медики в XVIII ст. написали 322 наукові праці, не враховуючи докторських дисертацій, причому більше 200 рукописних праць з медицини — у другій половині XVIII ст. З них опубліковано було 68 праць, переважно в друкарнях Росії, Польщі, Німеччини та Франції [37, с. 247].

У XVII—XVIII ст. в Україні розвиток науки був у прямій залежності від діяльності вищих навчальних закладів. Так само і розвиток галузевої книги та книгодрукування зумовлювався станом освітньої справи, сферою науково-практичної діяльності суспільства, розширенням соціально-економічних та культурних зв'язків. У XVIII ст. в Україні з медицини та ветеринарії було надруковано 50 видань: 31 — польською мовою (з них вісім — з ветеринарії), 9 — латинською, 7 — німецькою, 5 — гражданським друком, деякі видання були двомовними. Це близько третини від усієї кількості видань природничо-наукової тематики в Україні в аналізований період [40, с. 35]. У працях з медицини та ветеринарії описувались спостереження за хворобами, різні емпіричні дослідження, подавались медичні поради, засоби лікування та запобігання інфекційним захворюванням тощо. Більшість із цих видань розраховані на широке коло освічених людей та мали за мету надавати допомогу при самолікуванні або підвищувати рівень знань з медицини. З ветеринарії в досліджуваний період в Україні надруковано 17 видань. Особливою популярністю користувались поради, присвячені лікуванню коней. Книги з конярства мали великий попит й домінували серед праць з ветеринарії. Серед видань з медицини найбільше було представлено лікарських порадників, праць, присвячених лікуванню дитячої віспи, моривиці, апоплексії, різних інфекційних хвороб, пологовому мистецтву тощо.

У цілому, можна сказати, що із запропонованої тематики виходили праці, які стосувались тогочасних актуальних проблем та питань медицини, практичних засобів лікування хвороб. Видання були розраховані на студентів, викладачів, фахівців та освічених людей. Не зупиняючись на кожному виданні, можна констатувати, що вони відзначались доступним, популярним викладом матеріалу, його практичною спрямованістю, широтою охоплення матеріалу. Переклади творів із західноєвропейських мов знайомили читачів з передовими досягненнями медичної науки Західної Європи, іноді виходячи з друку буквально через рік-два

після появи першодруку-оригіналу. Аналізуючи різновиди жанрових ознак, варто відзначити, що найбільше використовувалися описи або огляди окремих проблем, розповіді, повідомлення, наставляння.

Формування навчальної книги залежало від діяльності закладів освіти і запитів їхніх вихованців, вимог, що висувалися в ході навчального процесу. Наприкінці XVIII ст. у підручниках вже намічався перехід від простого опису правил до викладу систематичного курсу певної галузі науки. Поява значної кількості видань з медицини та ветеринарії відбивала нові напрями використання і функціонування в суспільстві медичної літератури. Незважаючи на те, що більшість книг аналізованої тематики була розрахована на задоволення місцевих потреб, окремі видання набувають міжнародного значення (наприклад, праці Е. Сікста, А. Крупинського) [40, с. 35, 36]. Звичайно, наукова думка в Україні в своєму розвитку в галузі медицини, в основному, спиралась на європейську природничо-наукову літературу. Вітчизняне книгодрукування з медицини та ветеринарії, з одного боку, задовольняло суспільні потреби в літературі цієї тематики, з другого — частково відбивало рівень розвитку цієї науки в Україні. Тематична та жанрово-типологічна синкретичність видань є індикатором відповідного стану розвитку науки та освіти, певної невизначеності цільового призначення. Відображення деяких аспектів цих процесів, а також коло використання і функціонування книг з медицини та ветеринарії можна прослідкувати на особливостях формування фондів бібліотек установ та приватних книжкових зібрань представників різних верств населення України.

Одними з найукомплектованіших, з ретельно дібраними книгами з медицини та ветеринарії, були бібліотеки вчених-викладачів філософії, природничих наук, а також фахівців з медицини. Їхні книгозбірні мали навіть свій певний профіль. Як правило, вони поповнювались поступово від покоління до покоління (при цьому успадковувалось не тільки майно, а часто і професія). Найбільше таких книжкових зібрань, досить значних для початку XVIII ст., було у Львові.

Цікава історія книжкового зібрання родини Алембеків. У другій половині XVI ст. до Львова переїхав Янус Алембек (Альнех) з Фрибурга Бризговийського (Австрія). У 1588 р. його бібліотека налічувала 92 книги (3/4 німецькою мовою) — видання з богослов'я, історії, права, медицини, а також географічні карти [18, с. 5]. Звичайно, були і рукописи. Справу батька продовжив син — Ян Алембек (помер у 1636), аптекар за професією. Бібліотека Яна Алембека вже збільшилась до кількох сотень книг, у тому числі 38 — з медицини. Це книжкове зібрання було поділене за чотирма тематичними відділами. Та слід в історії Львова Ян Алембек залишив не тільки завдяки своїй бібліотеці. Будучи бургомістром міста, він дбав про його розвиток. А для спадкоємців залишив опис Львова та спогади про тогочасне місто. До сказаного варто додати, що Ян Алембек уславився і як літератор, залишивши по собі значну творчу спадщину.

Син Яна Алембека — Фредерік (1598—1673), доктор теології і філософії, також збирав книги, але вже більше богословсько-філософської тематики. Після його смерті частина книг родинної бібліотеки Алембеків потрапила до книгозбірні костельу в Дрогобичі і до бібліотек єзуїтських колегіумів у Перемишлі та Львові, потім — до Львівського університету. В середині XVIII ст. у Валеріана Алембека, (який у 1750—1752 рр. був ректором Замойської академії, а пізніше — райцем, войтом Львова), було вже 1248 книг, із них 479 — богословської тематики, 308 — з медицини, 299 — з історії, 162 — з астрономії. Його бібліотеку успадкував син Людвіг, лікар за фахом, який працював у монастирсько-

му шпиталі (звання доктора філософії і медицини він одержав у Краківській академії) [18, с. 4, 5]. Як бачимо, з праць природничої тематики за кількістю помітно виокремлюються книги з медицини, що вказує на формування певного профілю бібліотеки, який зумовлений професійними інтересами родини Алембеків.

Назвемо ще одну бібліотеку медичного профілю — доктора медицини Еразма Сікста (1570—1635), праці якого тричі друкувалися в Україні. З 750 книг його книжкового зібрання 400 було з медицини, ветеринарії та деяких інших природничих наук [18, с. 868]. У цій бібліотеці були, звичайно, і власні праці Е. Сікста та багато різних лікарських рукописів. У 1618 р. його бібліотека поповнилась частиною книгозбірні доктора медицини Станіслава Дубовицького. Коло прочитаних книг Еразма Сікста не обмежувалось його фахом. Так, є відомості про його враження з приводу прочитаної праці Яна Вацлавовича "Про вогні в повітрі. Піртеорія", що була надрукована в Кракові в 1597 р. [16, с. 88].

Як правило, великі для того часу бібліотеки мали міські посадові особи. Наприклад, райця і бурмістр Львова, поет Йозеф Зіморевич (1597—1677) зібрав бібліотеку зі 106 книг, з яких 38 було з медицини [18, с. 1025]. А книгозбірня Гануша Брицькієра нараховувала 230 друків польською і майже тисячу — латинською мовами. Значну частину видань становили навчальні посібники з різних галузей знань, зокрема 21 — з медицини [18, с. 90]. Аналіз наявності книг з медицини та ветеринарії в книжкових зібраннях та їхнього використання найкраще проводити за каталогами та реєстрами книг, які передавалися в ту чи іншу бібліотеку. Шляхом пожертв, дарунків і заповітів у XVIII ст. комплектувались майже всі бібліотеки навчальних закладів України, Польщі, Росії. При утворенні навчальних закладів, монастирів та інших установ засновники часто передавали їм частину, а бувало, що й всі книги зі своїх бібліотек. Наприклад, при організації книгозбірні Петербурзької академії наук в основу її фонду була закладена бібліотека Курляндського герцога, яка нараховувала майже чотири тисячі томів, з них кожна десята книга — з медицини [28, с. 16].

Найбільшою серед книжкових зібрань навчальних закладів України стала бібліотека Львівського університету. Основою її світського розділу було велике книжкове зібрання — 11 тисяч томів з різних галузей знань — відомого лікаря, префекта придворної Віденської бібліотеки Н. Гареллі (1670—1739) [21, с. 23]. У 1786 р. фонди бібліотеки університету нараховували 40 тисяч томів [17, с. 31]. За кількістю видань з медицини та ветеринарії вона була найбагатшою, але щодо кількості інших видань — відсоток медичної літератури був незначний. Це сталося через те, що бібліотека формувала свої фонди, як правило, від пожертв і надходжень від приватних осіб (особливо духовенства), а з початком секуляризації церкви, яку проводила Австрія в Галичині, — і від церковних установ та монастирів. Тому-то в книжкових фондах було багато дублетів та богословської літератури. Але вимоги часу змушували уряди держав Австрії, Польщі, Росії вживати певних заходів щодо покращання справи комплектування бібліотек навчальних закладів.

Однією з найбагатших на наукову літературу в той час на Лівобережній Україні була бібліотека Київської академії. Відомі лише два каталоги XVIII ст. цієї бібліотеки: "Каталог книг, жертвуваних в библиотечку Киевской бурси" (1768) і каталог 1791 р. За станом на 1795 р. у бібліотеці нараховувалось 6272 книги [12, с. 470]. Фонд бібліотеки був універсальним за змістом, у ньому знаходилась як стара, так і нова наукова та навчальна література. У фондах бібліотеки, як правило, завжди були рукописні лекції викладачів-профе-

сорів академії, в яких завжди згадувались імена та праці вчених того часу, робились посилання на відповідну літературу. Значний імпульс до комплектування фонду бібліотеки Київської академії новітньою природничо-науковою літературою надала науково-педагогічна діяльність видатного українського вченого Феофана Прокоповича. Про його бібліотеку є різні відомості. Так, на думку В. Іконнікова, вона нараховувала чотири тисячі книг [27, с. 1088], а деякі дослідники вважають, що 30 тисяч книг [41, с. 789]. Ця цифра досить сумнівна, оскільки в листі 1723 р., за 13 років до своєї смерті, Ф. Прокопович пише, що на книги він витратив близько 1600 крб, що відповідає вартості приблизно 2000 видань того часу [44, с. 144]. До цього ж, у листі 1720 р. до Я. Марковича Ф. Прокопович пише, що цар подарував йому 2500 книг, і бібліотека у нього стала нараховувати три тисячі томів [44, с. 49]. Тобто на 1723 р. у бібліотеці Ф. Прокоповича було близько 4,5 тисяч книг. Про велику кількість різноманітних видань у його бібліотеці свідчить повідомлення про неї іспанського католицького монаха Рибейри, який безпосередньо бачив її і відзначав, що вона була першою в Росії за багатством тематики. Він писав, що бібліотека Ф. Прокоповича була доступною для вчених, викладачів, знайомих і значно перевершувала імператорську бібліотеку і бібліотеку Троїцького монастиря [35, с. 393]. Про зміст цієї книгозбірні немає точних даних, але, знаючи, який інтерес проявляв Ф. Прокопович до природничо-наукової літератури, можна з упевненістю сказати, що серед його зібрання праці з цієї тематики становили значну частину [43, с. 43]. Так, є відомості, що у фонді бібліотеки цього вченого знаходилися твори Коперника, Галілея, Вольфа, Кеплера, Гіппократа та інших [39, с. 59]. Також було багато книг та рукописів з медицини і ветеринарії. Після смерті Ф. Прокоповича його бібліотека була передана до Новгородської й Олександрійської семінарії, а рукописи — в Російську академію наук [23, с. 5].

За каталогами бібліотеки Київської академії, майже всі книги надійшли від пожертв і заповітів громадських та церковних діячів. Так, у 1770 р. єпископ Севський і Брянський Кирил Флоринський надіслав 108 книг, з яких 14 — російською мовою, а інші — латиною [10, с. 386—416]. Із цього зібрання 11 книг було природничо-наукової тематики. Серед них дев'ять видань російською мовою (із них шість стосувалися медицини), інші — латиною, зокрема "Анатомічні таблиці" Д. Августа. Києво-Братський намісник ієромонах Варлаам Воланський передав 450 книг (250 назв), серед них з природничих наук російською мовою — 20 книг, латиною — 19. За тематикою: з медицини — 5, з географії — 25, з математики — 3, з фізики — 6 книг. У 1776 р. надійшли за заповітом 872 книги від архімандрита Варлаама Ляцевського. Серед них 129 — російською мовою (з них з медицини був лише "Домашній лечебник") і 743 видання західноєвропейськими мовами (серед них найбільше було книг з природничо-наукової тематики латинською мовою, з яких 7 — з медицини, 4 — з математики, 4 — з географії, 3 — з фізики, 1 — з астрономії) [11, с. 206—233].

У 1783 р. до фондів бібліотеки Київської академії потрапило книжкове зібрання архімандрита Білозерського Іакинфа Карпинського — 191 видання, з яких лише два з медицини. У цьому ж році після смерті викладача риторики І. Самойловича до академії передано його бібліотеку (1147 книг) [12, с. 47]. Серед 294 російськомовних видань з природничих наук було 25 (5 — з географії, 5 — з медицини, 9 — з фізики, 1 — з математики, 1 — з астрономії, 1 — з біології, 3 — багатогалузевого характеру); 23 видання латиною (10 — з фізики, 4 — з медицини, 5 — з географії, 2 — із зоології,

2 — з математики). Окрім цього, два видання було польською мовою, а саме — "Наука здоров'я" (Львів, 1765) і "Домашній лікарський порадник" С. Беймлера (Краків, 1749). Перша книга — це праця Людовіка Корнарі "Наука здоров'я, або Ефективні засоби, за допомогою яких власне здоров'я зберегти можна. Трактат I, написаний італійською мовою ... на латинську мову перекладений Леоном Лессинським. Трактат II самого Лессинського ... переклад польською мовою Франтишека Леснієвського" (Львів : друкарня Львівської академії, 1765).

Крім цих книг, наприкінці XVIII ст. у бібліотеці Київської академії знаходилося ще 29 рукописів з медицини та ветеринарії, більше половини з яких були написані латинською мовою і надійшли в бібліотеку або за заповітом, або як подарунок. Тут були такі рукописи: "Про частини людського тіла" (1742), "Дещо про хвороби" (середина XVIII ст.), "Огляд різних хвороб", "Медичні патології", два лікарських збірники, один з яких містить виписки латинською та російською мовами з "Академических известий", з праць Фішера, Ріббеля, Столля, Бонія, Бакерахта, Галлера, Сарторія, з "Опису рослин" Палласа, з "Пробіркового мистецтва" Лемана та інших [13, с. 438, 439]. Латинською мовою були написані також "Медицина" в 3-х томах (1764—1771), де знаходилися лекції із медицини професора Аккермана, лекції з ботаніки професора Каннегізера, які були переписані доктором медицини Максимом Барановичем і пожертвовані в бібліотеку Київської академії в 1771 р. М. Баранович подарував ще п'ять рукописів з медицини латинською мовою, а також рукопис "Медичні помітки" (публічні лекції "субхирурга" А. Масловського, які він читав у Московському госпіталі в 1771 р.) [13, с. 437]. А. Масловський також подарував у бібліотеку академії зі свого книжкового зібрання рукописні виписки латинською мовою 1773 р. з "Фармакопеї" А. де Стока. Відомо, що 1802 р., коли в Київській академії було утворено медичний клас, А. Масловський став у ньому викладачем медицини [19, с. 424], у 1787 р. він також працював головним лікарем шпиталю для хворих на віспу. Організація першої в Україні психоневрологічної лікарні у Києві — Кирилівської — окремий рядок у послужному списку А. Масловського. У цьому ж році він переклав з французької мови підручник з хірургії [45, с. 63].

Окрім цих книг, у фондах бібліотеки були рукописи "Латинська фізіологія" з написом "з книг бібліотеки київського студентського товариства 1797 р." латинською мовою; "Практична хірургія з коментарями" Д. Веделя, переписана латинською мовою на рубежі XVII—XVIII ст. [14, с. 293—296]; "О конском искусстве" переклад Стахія Гадзаловського, зроблений в Москві в 1685 р.; "Фармакографія" італійською мовою; "Анатомія" доктора Лейпцигської академії Г. Людвіга тощо [13, с. 437—439].

На Лівобережжі книги іноземними мовами в XVIII ст. менше розповсюджувались, ніж на Правобережжі. Книжкові зв'язки ускладнювались ще тим, що царський уряд проводив репресивні заходи щодо ввезення видань з Польщі [33, с. 50]. Незважаючи на це, книги польською і латинською мовами потрапляли до українського читача. Тільки наприкінці XVIII ст. книги з природничих наук польською і латинською мовами у фондах приватних бібліотек України почали повільно поступатися місцем виданням західноєвропейськими і російською мовами. Серед польськомовних книг з медицини та ветеринарії користувались популярністю такі праці, як "Травник отця Інокентія", "Прохладный Вертоград" (вертоград — сад лікарських рослин) і різні медичні та господарські порадники [46, с. 70]. Про приватні книжкові зібрання окремих представників козацької старшини Лівобережжя залишилися більш-менш повні відомості. Так, у бунчукового товариша Стародубського полку Степана Лашкевича (1734—1782) була бібліотека, яка за каталогом 1764 р. нараховувала 371 книгу (252 назви) [6]. З них 17 видань мають універсальний багатогалузевий характер (у тому числі були й періодичні видання), 5 — з фізики, 4 — з медицини, 2 — з географії, 1 — з математики. У подальшому його бібліотека інтенсивно поповнювалась, і вже на рубежі XVIII—XIX ст. його нащадки мали до 12 тисяч видань [36, с. 230].

Деякі відомості про читацькі інтереси представників козацької старшини можна знайти в щоденних записках генерального підскарбія, історика і письменника Якова Марковича (1696—1770) і Миколи Ханенка (1691—1760). Їхні бібліотеки були спочатку невеликі, але з часом постійно збільшувалися. За поповненням виданнями протягом певного часу можна прослідкувати на прикладі бібліотеки, започаткованої Яковом Марковичем. На жаль, каталогу бібліотеки не залишилось. Всі відомості про його книжкове зібрання можна знайти в щоденнику, який він вів з 1717 р. по 1767 р. і де старанно записував відомості про стан своєї бібліотеки. Я. Маркович був улюбленим учнем Ф. Прокоповича, від якого він перейняв зацікавленість природничими науками. Часто Ф. Прокопович відсилав книги своєму учневі, який став надалі і його другом. В одному з листів учитель писав: "Я послав тобі... шість книг: першу — богословіє Якова, короля Англії, другу — апологію, третю і четверту — математичні; вони досить легкі й багато в них приємного; п'яту — політичну...; шоста, нарешті, гадаю, потрібна для вашого господарства, польською мовою, називається "Гіппіка, або Про коні". Цього листа він написав до 1715 р., ще перебуваючи в Києві [44, с. 23]. Більшість книг для своєї бібліотеки Я. Маркович купував у російських книгарнях і в Данцінгу. В своєму щоденнику він регулярно відзначав, які книги придбав, їхню кількість і ціну, які книги прочитав, про що вони тощо. Ось один із його записів, який відноситься до 1724 р.: "Книг в Ромне ... показалося: богословських — 21, филозофських — 12, історических — 10, медических — 5, прочих — 8; із Глухова привезлем — 32, и того тут всех 345" [8, с. 210]. Я. Маркович дозволяв користуватися своєю бібліотекою особам козацької старшини, духовенства, друзям і знайомим. Він протягом тривалого часу листувався з багатьма державними особами і діячами культури, такими, як Петро Апостол, письменником і перекладачем Ф. Туманським, Г. Тепловим та іншими [29, с. 122]. Я. Маркович часто виписував книги з-за кордону, з Москви, з Петербурга, обмінювався ними з друзями, дарував родичам, знайомим [42, с. 26]. Його діти також продовжували збирати книги. Так, син Я. Марковича Андрій придбав книжкове зібрання Іполита Богдановича, що складалося майже з 400 томів. Бібліотека Марковичів була багата і на рукописи, серед яких — "Лечебник" (початок XVIII ст., у перекладі з латинської мови на староукраїнську), "Космографія" (рукопис видання 1566 р.) [26, с. 173]. Ці та інші відомості дають можливість реконструювати бібліотеку української козацької старшини. У книгозбірнях наявні різноманітні видання, їх тематика дає підстави говорити про високу освіченість не лише їхніх власників, а й верхівки тогочасного суспільства загалом, представники якої цікавились не тільки богослов'ям, історією, філософією, а й математикою, географією, медициною, хоча в основному, праці з медичних наук та ветеринарії в книгозбірнях були представлені окремими назвами. Не забуваймо, що багато хто із козацької старшини закінчив Києво-Могилянську академію — перший вищий навчальний заклад у Східній Європі.

Достатньо великою на початок XVIII ст. була бібліотека Стефана Яворського (1658—1722), який у 1700 р. став екзархом Російської православної церкви і митрополитом Рязанським. У 1716 р. ним був заснований Ніжинський монастир Пресвятої Богородиці, якому він заповів свою бібліотеку. В 1732 р. вона була передана в Харківський училищний монастир, а в 1734 р. поповнила фонди книгозбірні Харківського колегіуму. Із 600 книг його книжкового зібрання більшість видань надруковано латинською мовою, з них майже 30 було з медицини [34, с. 16—26].

На Правобережжі однією з найбагатших серед приватних книжкових зібрань була бібліотека магната Ф. Машинського (1737—1817), який володів маєтками в Дольську на Волині та Волочиську. Новий каталог його бібліотеки, у зв'язку з передачею частини книг у бібліотеку Кременецького (Волинського) ліцею, складено на початку XIX ст. (із зазначенням позицій старого каталогу) [4]. Мала бібліотека в Дольську налічувала 2603 книги [30, с. 29], кожна тринадцята — природничо-наукової тематики, з яких майже четверта частина — з медицини та ветеринарії. Поряд з виданнями були і рукописи, як, наприклад, тритомний рукопис латинською мовою "Патологія", написаний наприкінці XVIII ст. [3]. Колекція книг Ф. Машинського зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського.

В аналізованій період чимало книг на території України зберігалося в численних монастирях різних конфесій. В епоху середньовіччя монастирі були не тільки духовними центрами, а й своєрідними науково-освітніми осередками. У XVII—XVIII ст. при великих монастирях, крім бібліотек, були започатковані своєрідні середні школи, вищі богословські та філософські курси. Викладачам цих шкіл потрібні були знання про передові досягнення науки, які вони могли черпати із новітніх видань (а їх, у разі можливості, потрібно було мати в особистій чи в монастирській бібліотеці).

Вітчизняне просвітництво у XVIII ст. характеризується взаємопроникненням релігійного та світського начал, переплетенням традицій і новацій. Освіта та наука в Україні були тісно пов'язані з церковним і релігійним життям. Так, більша частина навчальних закладів, що були створені на Лівобережній Україні до 80-х рр. XVIII ст., засновані завдяки піклуванню церкви та її ієрархів. Культурно-просвітницький рух в Україні у XVIII ст. мав певний релігійний характер, який зумовлював провідну роль духовенства в розвитку суспільства. Викладачами вищих та середніх навчальних закладів, як правило, були духовні особи [25, с. 73]. Шлях до освіти та науки в той час нерідко пролягав саме через прийняття церковного сану. Внаслідок відповідних традицій духовними та культурними осередками на українських землях здавна були монастирі, у яких складалися церковні календарі, обчислювалися дні свят, надавалась певна медична допомога, а також послуги щодо вимірювання площі земель тощо. Отож, духовенство певною мірою орієнтувалося в математиці, астрономії, медицині та ветеринарії. У XVII—XVIII ст. раціональне обмірковування явищ природи та тлумачення досягнень природничих наук відбувалося одночасно з розвитком астрології, знахарства, алхімії, магії. Ставлення церкви до освіти, просвітництва, читання світських книжок залежало як від особливостей того чи іншого віровчення, так і від політики уряду держави. Уже в XVII ст. було чимало описів книжкових зібрань монастирів. Наприклад, в описі книг Законоспаського монастиря 1689 р. було 125 книг польською мовою і 414 латинською, серед них — "Книга лікарська", "Таємниця лікарська", "Травник", "Про теплиці" (можливо це праця Е. Сікста, яка вийшла в 1617 р. у Замості польською мовою) тощо [46, с. 76].

Нерідко книги, не продані в книжкових крамницях чи з книжкових складів друкарень, передавались до бібліотек навчальних закладів, монастирів і церковних установ. У Києві такі книги часто передавались до бібліотеки Києво-Печерської лаври. Серед них — енциклопедії, книги з військової справи, арифметики, тригонометрії, праці з медицини тощо. З 1770 р. по 1781 р. таким чином до цієї бібліотеки були передані: "Лечебники" (3 примірники), енциклопедичний словник Гофмана "Історія, географія, міфологія, назви тварин..." латинською мовою в чотирьох томах, "Магічна медицина" латинською мовою та інші [1]. Книги також замовлялись у бібліотеку за реєстрами чи в листах. Так, у 1774 р. бібліотекар Києво-Печерської лаври в листі просить надіслати в бібліотеку "Существенное изображение трав и веществ", "Слово о пользе прививной оспы" та деякі інші книги з медицини та ветеринарії [2].

У бібліотеці Мукачівського монастиря, поряд з богословськими, історичними, філософськими творами, були: "Лечебник" (друга половина XVIII ст.) — рукописний збірник медичних порад старослов'янською мовою; "Геометрія" М. Симонова тощо [9, с. 83]. Крім цих рукописів, були й друквані видання: "Домашний лечебник" Х. Пеккена, "Теоретическая и практическая арифметика" Д. Анічкова, "Географический лексикон" Ф. Полуніна та інші.

Після першого розподілу Польщі в 1772 р. за наказом імператора Йосифа II в Галичині було закрито 160 монастирів. Їхні бібліотеки продавались на аукціонах [38, с. 7]. Імператриця Катерина II в Росії в 70—80-х рр. XVIII ст. теж проводить секуляризацію монастирів, книгозбірні яких, як правило, передавали до інших церковних установ. Так, у 1786 р. до книгозбірні Київського Софійського собору, яка за кількістю рукописів поступалася лише рукописному зібранню Київської академії, було передано рукописи Києво-Межигірського монастиря, де наприкінці XVIII ст. було чотири рукописи з математики, три — з медицини, один — з хімії, один — з астрономії [15, с. 268—271]. Серед них — рукопис "Хірургія" у запитаннях і відповідях (друга половина XVIII ст.) латинською мовою; "Краткий лечебник Гавриила (Петрова) митрополита Новгородского" (друга половина XVIII ст.), "Збірник лікарський" (кінець XVIII ст.) — виписки з фармацевтики латинською мовою тощо [15, с. 303—306].

На Правобережній Україні католицьке духовенство пильно стежило за станом бібліотек своїх монастирів і навчальних закладів. Про це можна дізнатися з каталогу бібліотеки Бердичівського монастиря Босих Кармелітів. У 1793 р., з приєднанням більшої частини Правобережжя до Росії, він був закритий. Й донині залишився "Каталог бібліотеки Бердичівських Босих Кармелітів, складений в 1781 р. в грудні" латинською мовою [5]. Усього за каталогом 3467 книг. Книги латинською і польською мовами розміщені за форматно-систематичною класифікацією, окремо згруповані видання іншими мовами. Загалом 23 розділи, кожен з яких має власну нумерацію, записи зроблено різними почерками. Наприкінці каталогу є розділ заборонених книг (134 позиції), серед яких "Вступ до географії" Ф. Клюверія (Амстердам, 1659), "Природа, що творить" Ж. Стурмія (Норимберг, 1687), "Арифметика" П. Рамо (Франкфурт, 1599). Назви розділів наближаються до назв відповідних галузей науки. Але іноді книги з природничої тематики потрапляли до розділу "Людинознавство", де було три видання з географії, два — з медицини, два — з математики. За каталогом виявлено, що в бібліотеці Бердичівського монастиря було майже 200 видань природничої тематики і 5 рукописів. Більшість книг видана наприкінці XVI — на початку XVIII ст. За галузями знань розподіл книг латинською і польською мовами такий: з медицини — 71 видання, з фізики — 30, з географії — 27, з мате-

матики — 20, з астрономії — 17, з біології — 3 видання. Серед цих книг були і вітчизняні, зокрема "Засіб утримання здоров'я" Б. Габторського польською мовою (Бердичів, 1785). Останнє не було знайдене за каталогом стародруків Я. Запaska і Я. Ісаєвича. Можливо, у каталозі бібліотеки зроблено помилку в записі, або це ще не відоме серед книгознавців видання.

Висновки. Незважаючи на те, що кількість світських бібліотек в Україні в XVIII ст., особливо з другої половини століття, дедалі більше зростала, книжкові зібрання монастирів у цей період відігравали значну роль в культурно-освітньому русі. Звичайно, світська література в бібліотеках монастирів була представлена в меншому обсязі, порівняно з книгозбірнями навчальних закладів, з приватними бібліотеками магнатів та вчених. У XVIII ст. було засновано багато нових монастирів, тому в більшості їхніх бібліотек книги з медицини та ветеринарії були або відсутні, або представлені декількома назвами, оскільки, в першу чергу, вони мали за мету збирання книжок духовного змісту. Як правило, серед книг монастирських бібліотек була невелика кількість праць з математики, астрономії, фізики, географії, хімії, медицини та ветеринарії. На жаль, пожежі та передавання монастирів з одного церковного відомства до іншого були основною причиною того, що фонди монастирських бібліотек нерідко знищувались чи розкрадались [31, с. 269]. Формування монастирських бібліотек безпосередньо пов'язане з історією самих монастирів. При великих монастирях книжкові зібрання були значно більшими, тож і тематика їхніх фондів була представлена значно ширше. "Багатшими" на книги з медицини та ветеринарії були бібліотеки монастирів, що мали школи. Фонди цих книгозбірень набували ознак універсальних зібрань. Як правило, такі монастирі створювались у великих містах і були центрами культурно-просвітницького життя.

Розвиток бібліотек відображав певну інтеграцію культурної активності освічених людей у процеси загальноєвропейського характеру. В Україні у XVIII ст. книгозбірні навчальних закладів, установ та представників різних верств суспільства мали як загальні риси, так і певні відмінності. Так, бібліотеки магнатів наближались до універсальних, де книги з медицини та ветеринарії займали значне місце. Вони були багаті як на стару, так і на тогочасну новітню літературу. Книгозбірні вчених-викладачів мали яскраво виражений профіль. Книги з медицини та ветеринарії в цих бібліотеках становили значно більший відсоток, ніж в інших приватних бібліотеках. Книжкові зібрання міщан, військових, духівництва, купців, дрібної шляхти, козацької старшини були і меншими за кількістю книг, і біднішими за тематикою. Книги з медицини та ветеринарії були представлені, як правило, окремими назвами, насамперед, практичними порадиниками з медицини та господарства або навчальними посібниками. Значну частину фондів цих книжкових зібрань становили рукописи, які розповсюджувались серед освічених верств населення, оскільки вони були доступні як за ціною, так і за змістом. Це, як правило, були не копії наукових праць, а загальнодоступні підручники з основ наук або господарські та медичні порадики. Досліджуваний період характеризується різким зростанням темпів розповсюдження книг з медицини та ветеринарії, порівняно з попереднім століттям. Книги аналізованої тематики стали невід'ємною частиною інтелектуального життя суспільства, їх питома частка в приватних книжкових зібраннях почала збільшуватись. Переважна кількість видань з медицини та ветеринарії, що знаходилась у цих книгозбірнях, була іноземного походження. Значне місце у фондах бібліотек навчальних закладів, мона-

стирів, приватних зібраннях посідали рукописні книги. Розповсюдження книг з медицини і ветеринарії, збільшення кількості їхніх читачів сприяло поширенню науково-практичних знань із цих галузей науки, систематизації тих наукових відомостей, що нагромаджувалися на той час, подальшій диференціації наук, заклало підвалини для формування творчої інтелігенції та подальшого розвитку наукової думки.

Список використаної літератури

Архівні джерела:

Центральний державний історичний архів України м. Києва:

1. Ф. 128. — Оп. 1 (тип.). — Спр. 161.
2. Ф. 128. — Оп. 1 (заг.). — Спр. 406.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського:

3. Ф. 1. — Спр. 5931—5933.
4. Ф. 1. — Спр. 6412.
5. Ф. 1. — Спр. 6413.
6. Ф. 2. — Спр. 6781.

Каталоги, листи, описи та збірники документів:

7. *Запaska Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2, ч. 2 (1765—1800) / Я. Запaska, Я. Ісаєвич. — Львів : Вища шк., 1984. — 127 с.
8. *Маркович Я. А.* Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717—1767). Ч. 1 : (1717—1725) / Я. А. Маркович. — К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1893. — 329 с.
9. *Микитась В. Л.* Давні рукописи і стародруки : опис і каталог / В. Л. Микитась. — Ужгород : Ужгород. держ. ун-т, 1961. — 95 с.
10. *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Т. 3 : (1721—1795) / Н. И. Петров. — К. : Тип. И. И. Чоколова, 1906. — 574 с.
11. *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Т. 4 : (1721—1795) / Н. И. Петров. — К. : Тип. И. И. Чоколова, 1907. — 393 с.
12. *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Т. 5 : (1721—1795) / Н. И. Петров. — К. : Тип. И. И. Чоколова, 1908. — 637 с.
13. *Петров Н. И.* Описание рукописей Церковно-Археологического музея при Киевской Духовной Академии. Вып. 2 / Н. И. Петров. — К. : Тип. С. Т. Еремеева, 1875. — 560 с.
14. *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 1 / Н. И. Петров. — М. : Тип. ун-та, 1891. — 321 с.
15. *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. III. Библиотека Киево-Софиевского собора / Н. И. Петров. — М. : Унив. тип., 1904. — 307 с.

Наукові публікації:

16. *Bugaj R.* Prace balneologiczne lekarzy polskich doby Odrodzenia / R. Bugaj // Studia i materialy z dziejon nauki polskiej. — Warszawa, 1956. — Т. 4. — С. 79—110.
17. *Publiczne biblioteki lwowskie : zarys dziejow / pod red. Ludwika Bernackiego.* — Lwow : Wydaw. SBP, 1926. — 99 s.
18. *Słownik pracowników książki polskiej / [pod red. Ireny Treichel].* — Warszawa : Państwowe wydawn. nauk, 1972. — 1043 s.
19. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. Ч. 2 / В. Аскоченский. — К. : Унив. тип., 1856. — 567 с.
20. *Біднов В.* Школа і освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура : лекції / [упоряд. С. В. Ульяновська] ; за ред. Д. В. Антоновича. — К., 1993. — С. 40—71.
21. *Божко М.* Книгозбірні Львівського університету — 385 / М. Божко, М. Гордій // Бібліотечний вісник. — 1994. — № 2. — С. 23—24.
22. *Бородій М. К.* Архівні джерела з історії медицини на Лівобережній Україні у XVIII ст. / М. К. Бородій // Український історичний журнал. — 1981. — № 9. — С. 136—141.
23. *Верховський П. В.* Библиотека Новгородской духовной семинарии и ее сокровища : (о необходимости спасти библиотеку Феофана Прокоповича) / П. В. Верховський. — Варшава : Тип. Варш. уч. округа, 1913. — 12 с.

24. Громбах С. М. Русская медицинская литература XVIII века / С. М. Громбах. — М. : Изд-во Акад. мед. наук СССР, 1953. — 282 с.
25. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века : (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления Нового уложения) / А. Дианин. — К. : [б. и.], 1904. — 91 с.
26. Зленко П. Українські приватні бібліотеки : (бібліотеки української козацької старшини) / П. Зленко // Українська книга. — 1937. — № 7/8. — С. 166—174.
27. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 2 / В. С. Иконников. — К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1892. — 1339 с.
28. История библиотеки Академии наук СССР, 1714—1964 / ред. М. С. Филиппов. — М. ; Л. : Наука, 1964. — 599 с.
29. Каганов И. Я. Я. Маркович и его "Дневник" как материал для истории просветительства на Украине в первой половине XVIII века / И. Я. Каганов // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века / отв. ред. П. Н. Берков. — М. ; Л., 1961. — С. 113—126.
30. Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР / Е. А. Колесник. — К. : Наук. думка, 1988. — 115 с.
31. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. У 3 кн. Кн. 3 : (Кінець XVI — середина XIX століття) / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. — К. : Либідь, 1994. — 336 с.
32. Лахтин М. Ю. Старинные памятники медицинской письменности / М. Ю. Лахтин. — М. : печ. А. Снегиревой, 1912. — 177 с.
33. Луппов С. П. Польская литература в русских библиотеках и частных книжных собраниях XVII — первой половины XVIII века : (из истории русско-польских культурных связей) / С. П. Луппов // Книга : исследования и материалы. — М., 1977. — Сб. 34. — С. 47—60.
34. Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского / С. И. Маслов. — К. : Тип. Мейнандера, 1914. — 66 с.
35. Морозов П. О. Феофан Прокопович как писатель : очерк из истории русской литературы в эпоху преобразования / П. О. Морозов. — СПб. : Тип. Балашева, 1880. — 402 с.
36. Нудьга Г. А. На литературных шляхах: дослідження, пошуки, знахідки / Г. А. Нудьга. — К. : Дніпро, 1990. — 349 с.
37. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. Кн. 1 : Від початків української державності до 19 століття / В. Плющ. — Мюнхен : УВАН, 1970. — 342 с.
38. Пташицкий С. Л. Щорсовская библиотека графа Литовора Хрептовича. Ч. 1 : Краткие сведения о собрании рукописей / С. Л. Пташицкий. — М. : печ. А. Снегиревой, 1899. — 31 с.
39. Січкач О. А. Математика в Київській академії на початку 18 ст. / О. А. Січкач // Нариси з історії техніки і природознавства. — Вип. 9. — 1967. — С. 57—72.
40. Соколов В. Книгодрукування з медицини та ветеринарії в Україні в XVIII ст. / Віктор Соколов // Вісник Книжкової палати. — 2003. — № 7. — С. 31—37.
41. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1 / К. В. Харлампович. — Казань : М. А. Голубев, 1914. — 878 с.
42. Хотеев П. И. Книга в России в середине XVIII века : частные книжные собрания / П. И. Хотеев. — Л. : Наука, 1989. — 140 с.
43. Ченакал В. Л. Очерки по истории русской астрономии: наблюдательная астрономия в России XVII и начала XVIII в. / В. Л. Ченакал. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1951. — 109 с.
44. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время / И. А. Чистович. — СПб. : Тип. Акад. наук, 1868. — 752 с.
45. Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX в. / Н. А. Шип. — К. : Наук. думка, 1988. — 112 с.
46. Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651—1709) / И. А. Шляпкин. — СПб. : тип. А. Траншель, 1891. — 562 с.

Исследуется распространение книг по медицине и ветеринарии и их место в фондах библиотек учебных заведений, монастырей, в частных книжных собраниях в Украине в XVIII веке.

The article is devoted to the investigation of the distribution of books on medicine and veterinary medicine and their place in the library collections of educational institutions, monasteries, private book collections in Ukraine in XVIII century.

Надійшла в редакцію 27 липня 2010 року